

TEVEKKÜL KAVRAMININ TASAVVUF TARİHİNDEKİ İZLERİ

THE TRACES OF THE CONCEPT OF TRUST IN THE HISTORY OF SUFISM

FATIMA ELİF KAVASOĞLU

ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
f_elif@hotmail.com

Öz:

İslâmî ilimlerden biri olan tasavvuf, ilim ile amelin, teori ile pratiğin en çok kaynaştığı disiplindir. Tasavvufta ilim ameli değil, amel ilmi doğurmuştur denilebilir. Nitekim tarih boyunca sûfler ameli olmayan ilmi, yani pratik hayata yansımaya bilgiyi değersiz görmüşlerdir. Öyle ki tasavvufun bütün kavramlarının tecrübî bir alt yapısı olduğu söylenebilir. Üstelik bu tecrübe psikolojideki gibi ilaçlar kullanılarak, deneyler yapılarak dışarıdan bir etkenle elde edilen bir tecrübe değil tamamıyla insanın kendi öz dinamiğiyle elde ettiği içsel bir tecrübedir.

Kelâm ve felsefe gibi diğer İslâmî ilimlere nazaran tasavvufta amel vurgusu çok daha fazla ön plana çıkmaktadır. Böylece bu ilmin nazarı yönü olduğu kadar ve hatta ondan da öte pratik yönünün de olduğu gözler önüne serilir. Bu duruma bağlı olarak tasavvuf kavramlarının da pek çoğu pratikten teoriye, genel anlamdan ıstılahî anlama doğru bir süreç izleyerek var olmuştur. Öncesinde belli bir fiile verilen isim zamanla anlam dairesini de genişleterek zihinsel bir kavram haline almış, ilk başta daha geniş bir kitlenin anlayabileceği kavramın anlam alanı daralmıştır. Makalede de bu kavramlardan biri olan tevekkülün geçirdiği sürecin zikredilen genel teoriye uygun olup olmadığını incelenmeye, tasavvufun pratiğe olan eğilimi nedeniyle ve sûflerin kavramları daha içsel bir süreçte değerlendirdikleri göz önüne alınarak, tevekkülün tasavvuf içerisinde anlamsal dönüşümünün izlerini aranmaya çalışılacaktır. Bu sayede sûfî düşüncenin gelişim izlerine dair bazı yeni açılımlar bulabilme imkanı da elde edilebilir.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Tevekkül, Dönüşüm, Somut, Soyut.

Abstract:

Sufism, which is one of the Islamic sciences, is the discipline where science and deeds, theory and practice fuse together mostly. In Sufism, it can be said that science reveals deeds, not deeds reveal the science. As a matter of fact, throughout history, Sufis have regarded the non-operative knowledge, that is, knowledge that is not reflected in practical life as worthless. So much so that all subjects of Sufism which developed after Ibn Arabi are fixed with experience except metaphysical subjects. Moreover, this experience is not an experience that is obtained from external factors by using drugs and experiments like in psychology, it is an internal experience that is obtained entirely by human dynamics.

Compared to other Islamic sciences such as kalam and philosophy, the emphasis on verb is much more prominent in Sufism. Thus, it is revealed that there is a practical as well as theoretical aspect of this science. Depending on this situation, most of the concepts of Sufism existed following a process from practice to theory, that is, from concrete to abstract. The name given to a particular verb before time expanded into the circle of meaning and became a mental concept. In the article, it will be tried to examine whether the process of trust, which is one of these concepts, is in accordance with the general theory mentioned, and because of the tendency of Sufism to practice and considering that the Sufis evaluate the concepts in a more internal process, the traces of the semantic transformation of trust in Sufism will be sought. In this way, it is possible to find some new expansions regarding the development traces of Sufi thought.

Keywords: Sufism, Trust, Transformation, Concrete, Abstract.

MAKALE TÜRÜ ARTICLE TYPE	GELİŞ TARİHİ RECEIVED	KABUL TARİHİ ACCEPTED	YAYIN TARİHİ PUBLISHED	ORCID NUMARASI ORCID NUMBER
Araştırma Makalesi/Research Article	12.12.2020	12.05.2021	30.06.2021	0000-0002-0634-4950
İNTİHAL/PLAGIARISM		DOI NUMARASI/DOI NUMBER		
Bu makale intihal tarama programıyla taranmıştır. This article has been scanned via a plagiarism software.		-		
ATIF/CITE AS				
Kavasoğlu, Fatıma Elif. "Tevekkül Kavramının Tasavvuf Tarihindeki İzleri / The Traces of the Concept of Trust in the History of Sufism". <i>ilahiyat 5</i> (Aralık/December 2020): 129-141.				

GİRİŞ

Yaygın kanaate göre tasavvuf disiplini zühd, tasavvuf ve tarikatlar dönemi olmak üzere üç dönemde incelenir. Bu dönemlerin her birinin kendine has özellikleri, her dönemin ön plana çıkan simaları, eserleri ve kavramları vardır. Bununla birlikte mevcut kavramlar da zaman içinde anlamsal genişleme yahut daralmaya uğrar. Aslında bu sadece tasavvuf disiplini için değil tüm disiplinler için geçerlidir. Fakat tasavvufta pratikten teoriye geçiş ve hâlden kâle aktarım sebebiyle bu değişim daha belirgin olarak gözlemlenmektedir.

Mevcut hâl ve kâl ikiliği tasavvuf diline yansımıştır. İslam düşünce geleneğinde sûfler kendilerini ifade edebilmek için zâhirî ve batınî dil olmak üzere iki farklı dil kullanmışlardır. Zâhirî dilden maksat özellikle fıkıh ve kelâm âlimleri olmakla birlikte tüm insanlığın anladığı ve kullandığı dil iken; batınî dilden maksat ise işâret dili olup, mutasavvıflar tarafından keşfe dayalı anlamlar için kullanılan dildir. Bununla birlikte zâhirî dili ve batınî dili desteksiz dil oyunları ya da söylemler değildir. Söz konusu işâretî dil ilâhî âlemdeki hakîkatin, fizikî âlemde ona denk gelen başka bir hakikat ile ifadesidir.¹ Eğer bu hakikatler, şehâdet âlemine olduğu gibi yansımış olsaydı, işâretî dile de ihtiyaç duyulmayacaktı. Sûflerin farklı dil arayışlarının bir diğer sebebi öznel bir zeminde gerçekleşen ve dış dünyadaki gerçeklikle çelişen bilgi ve tecrübesini aktarma problemidir. Onlar hem bunu aşmak, hem de normatif geleneğin temsilcileri olan fıkıh kelâm âlimleriyle çatışmamak için de sembolik bir dil geliştirmişlerdir.²

Zikredilen bu hâl-kâl ikiliğinden ötürü bazı kelimeler tasavvuf ilminde kullanıldığında somuttan soyuta, zâhirî anlamdan batınî anlama, genel kullanımdan ıstılah kullanımına gibi farklı boyutlara taşınmıştır. Bu semantik dönüşüm, bir sistem ya da ilmin bir kelimeyi kendi tasarrufuna aldığı anda onun terim olarak ne kadar değişebileceğini göstermektedir.³ Tasavvuftaki pek çok kavram gibi tevekkül kavramı da bu dönüşümün bir nesnesi olmuştur. Bu makalede de kavramların dönüşümü tevekkül kavramı özelinde incelenmeye gayret gösterilecektir.

1. KAVRAMLARIN SEYRİ

Materyalistler ve rasyonalistler, tarihi doğru bir çizgi üzerinde seyreden bir gelişme olarak anlamlandırır. Tarih zikzaklar çizmesine ve bazen gelgitler halinde seyretmesine rağmen onlara göre devamlı bir ilerlemeyi ifade eder. Sema'daki prolog ile başlayan insanlık tarihi ise, sıfırdan başlayıp doğru bir çizgi üzerinde ilerlemez. Kültür de bir anlamda tarihdışı sayılabilir ve onun da yükseliş ve düşüşleri vardır.⁴ Dil ise kültür öğelerinden biridir ve gelişmesi onun gibi tarihdışı olduğu için ilerleme ve gerilemeleri barındırmaktadır.

Dili oluşturan kelimeler tarihî süreç içerisinde anlamsal genişleme ve daralmalara uğrar. Toshihiko Izutsu, kelimelerin kültür sisteminden ne kadar çok etkilendiği konusunda kelimelere yüklenen mânâların tek başına değil, sistem içinde değer kazanacağını vurgulamaktadır. Semantik yani anlambilim yöntemi açısından büyük bir problem olarak gördüğü esas mânâ ile izâfî mânâ ayırımına değinen Izutsu, esas mânânın kelimenin her zaman taşıdığı asıl mânâyı, izâfî mânânın ise, kelimenin içinde bulunduğu özel sistemden ve bu sistemdeki diğer kelimelerle ilişkisinden kaynaklanan mânâ olduğunu dile getirmektedir.⁵ Dolayısıyla izâfî mânâ kelimenin ıstılâha dönüştüğünün işâretidir.

¹ Cenan Kuvancı, *Din Dili Dil Oyunu Mu?* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 83-84.

² Ekrem Demirli, "Normatif Geleneğe Karşı Sembolik Anlatım: İbnü'l-'Arabî'de Harf Sembolizmi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2009), 225-226.

³ Betül İzmirli, "Tasavvuf Terimlerini Anlamada Semantik Yöntem ve Din Diliyle İlişkisi" (I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim" 10-12 Ekim, Eskişehir, 2019), 154.

⁴ Aliya İzzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslam*, çev. Salih Şaban (İstanbul: Yarın Yay., 2011), 201-207.

⁵ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Kevser Yayınları, ty.), 21-22.

İzâfî mânâ tasavvufu işâret kavramına dönüşmüştür. Tasavvufî düşünce açısından din dili, zâhir boyutundan bakıldığında, sadece dış dünyada bir işâret olarak işlev üstlenir.⁶ Tasavvufu işârete, mânâsı latif olduğu için sözle açıklanması, konuşan tarafından gizli tutulan şey anlamı verilir.⁷ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, bu ilmi bilene sahib-i işâret dendiğini dile getirmekte; Kelabâzî, Hücvirî gibi sûfîlerin tanımlarında da işâretin keşf yöntemine dayandığı, ehlinde başkasına kapalı olduğu göze çarpmaktadır. Bu bakımdan işâret, ıstılahî mânâyâ göre daha dar bir anlam alanı içindedir.

Söz konusu tasavvufa özgü dilin oluşmasında etkili olan belli başlı etmenler bulunmaktadır. Tasavvufun başlı başına bir ilim olması, bunun doğal sonucu olarak resmî dilini kurma fikri, aynı yolda yürüyen insanların aynı tecrübeler için ortak kavram kullanma ihtiyacı, bu kavramları ehil olmayandan gizleme isteği, muhatap olduğu kitlenin entelektüel seviyesi, Arap dilinin kendi yapısı ve Arapların kelimelere yeni anlamlar yüklemeyi seven tavırları, birtakım gerçekliklerin ancak dilin sınırı aşıldığında kendini göstermesi ve özellikle batılı oryantalistler tarafından iddia edilen yabancı tesir meselesi mezkûr etkenlerden sayılabilir.⁸

Yaşadıkları tecrübeleri dile aktararak tasavvufun ilme dönüşmesini sağlayan sûfîler, bunu bazen tevbe, sabır, şükür, rızâ gibi halihazırda kullanılmakta olan kelimelere yeni anlamlar yükleyerek bazen de vecd, sema', âyân-ı sâbite gibi yeni kavramlar üreterek yapmışlardır. Dolayısıyla dili semantik olarak genişletmişlerdir. Bu dönüşümlerle de kelime salt betimleyici olmaktan çıkıp anlam ve değer katıcı bir illete sahip terime evrilir. Tevekkül kavramı ise daha önceden kullanılan ve zaman zaman bazı sûfîler tarafından ıstılah olarak kullanılan kavramlar kategorisinde zikredilebilir. Mevcut literatürde bulunan fakat sûfîler tarafından da kullanılan bu kavramın da tasavvuf düşüncesi içerisinde bir seyri vardır. Kavramların seyrini görmek açısından iyi örneklerden biri olmakla birlikte, tasavvufî kavramları ve tasavvuf düşüncesini daha iyi anlamak için bu kavramı incelemek faydalı olacaktır.

2. TEVEKKÛL KAVRAMININ ANLAMSAL ÇERÇEVESİ

Kavramın anlamsal çerçevesi belirlenirken öncelikle hem tevekkül kavramının sabit ilkelerinin tesbitinin yapılması hem de tasavvufî düşüncenin, bu kavrama neler kattığının da daha net bir şekilde ortaya çıkarılabilmesi açısından, genel olarak tevekkülün İslâm düşüncesinde nasıl algılandığını ifade etmeliyiz. Arapça v-k-l kökünden gelen tevekkül, kelime anlamı itibarıyla başkasına güvenip dayanmak, acziyetini göstermek demektir.⁹ Dinî terminolojide ise gereken sebepleri hazırladıktan yani sebepleri vesile kıldıktan sonra işi Allah'a bırakmak¹⁰, her hususta Allah'a güvenip teslim olmak, işlerini Allah'a havale etmek¹¹, insanların elinde bulunandan ümidi kesip Allah'ın katında olana güvenmek¹², Hakk'ın inayet ve vaadini yeterli görüp nefsin tedbiri terk etmesi¹³ gibi anlamlara gelmektedir. Kâşânî (v. 736/1335) tevekkülü açıklarken onun avâm için en zor makam olduğunu, kendilerini sevmeleri, hazlarının ve dünyevî amaçlarının dışına çıkamayışlarının, gerçek sebep olan Hakk'a dayanarak diğer sebepleri göz ardı etmelerine engel olduğunu ifade etmektedir. Seçkinler için ise en kolay yoldur, çünkü Hakk eşyaya ortaksız olarak sahip olduğu için o vekâleti başkasına bırakmaya imkân vermediğini bilirler. Nitekim bunu

⁶ Burhanettin Tatar, "Din Dilinin Ontolojik-Tarihsel Karakteri Üzerine Notlar", *Din Dili* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2015), 37.

⁷ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma' fî Târihi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, thk. Kamil Mustafa Hindavî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 289.

⁸ Mehmet Uyar, "Tarihatlar Öncesi Dönemde Tasavvufî Dilin Oluşum ve Gelişim Süreci" (I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim" 10-12 Ekim, Eskişehir, 2019), 157-160.

⁹ Cemâlüddin İbn Manzur, *Lisanü'l-Arabu'l-Muhît* (Beyrut: Dâru Lisâni'l-Arab, 1970), "vkl", III/278.

¹⁰ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 576.

¹¹ Fikret Karaman - vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 658-659.

¹² Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât* (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1990), 74.

¹³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabaalçı Yayinevi, 2001), 357-358.

bilmek Kâşânî'ye göre kulluğun zorunlu şartıdır.¹⁴ Tevekkül edene ise mütevekkil denilir. Tevekkel kelimesi de Arapça'dan Türkçe'ye geçmiş ve yine her şeyi oluruna bırakan, kadere rızâ gösteren anlamında kullanılmıştır. "Tevekkelin gemisi batmaz" sözü de bu manaya işaret eder.¹⁵ Bu aynı zamanda dayanağın insana vereceği manevî gücü de bildirir.¹⁶ Tüm bu tanımlarda üç husus dikkati çekmektedir. Birincisi kulun acizliğini itiraf etmesi, bununla birlikte Allah'a güvenip onu kendine vekil kılması; ikincisi tevekkülün tedbirden sonra gelmesi gerektiği; üçüncüsü ise tüm bunlar olurken kalbin ıztırsız yani mutmain olmasıdır. Bu üçü tevekkülü meydana getiren unsurlar yahut olmazsa olmaz şartlardan sayılabilir. Dolayısıyla kavram bu üçlü sacayağına oturur. Bunlardan biri olmazsa tevekkül eksik kalır.

Tevekkül kavramı aynı zamanda sabır, kesb ve rızâ kavramlarıyla da ilintilidir. Bilindiği gibi sabır başa gelen bela ve sıkıntılara dayanmak anlamına gelir. Tevekkül de insanın başına olağan dışı bir hal geldiği zaman kulun göstermesi gereken bir çabadır. Kulun belaya karşı acizliğini itiraf etmesi yönüyle sabırla benzeşir. İslam toplumunda alın teriyle çalışıp helalinden kazanmak, harama meyl etmemek mühimdir. Bu nedenle insanın dünyadaki maişetini temin amacıyla çalışması yani kesb emredilir. Tevekkül kişinin tüm tedbirleri aldıktan ve elinden gelen her şeyi yaptıktan sonra gerçekleşen bir hal olduğu için kesb kavramıyla da bağlantılıdır. Rızâ ise sözlüklerde kalbin, kazânın akışı altında sükûnet halinde olması, kazâ ve hükme itiraz etmemek anlamlarıyla geçer. Bu da tevekkülde kalp itminanı şartıyla örtüşmektedir. Bazı kimseler tevekkül ile tevâkülü birbirine karıştırdığı için çalışıp kazanmayı, tedavi olmayı olumsuzlamışlardır.¹⁷ Oysa tevâkül insanların birbirine güvenmesi iken tevekkül Allah'a güvenmektir ve kişi sebeplere sarıldığında da Allah'a güveninden bir şey kaybetmez.

Esasında kalbin ameli olan tevekkül "...Müminler yalnız Allah'a tevekkül etsinler."¹⁸, "... Allah'a tevekkül et, şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever."¹⁹, "Vekil olarak Allah yeter."²⁰ ve benzeri şekillerde âyetlerde ve hadislerde çokça zikredilmiştir. Devesini bağlayarak mı yoksa salıvererek mi tevekkül etmesi gerektiğini soran bir adama Hz. Peygamber'in (sav) "Deveni bağla sonra tevekkül et."²¹ demesi de tevekkülün sınırını göstermesi, daha doğrusu onun sebeplere sarıldıktan sonra geleceğini belirtmiş olması açısından önemlidir.

Teslim ve tefviz kavramlarıyla da bağlantısı olan tevekkül, İslâm'ın ana ilkelerinden kabul edilmiş, İbn Teymiyye (v. 728/1328), İbn Kayyım el-Cevziyye (v. 751/1350) gibi Selefî âlimler de bu kanaati benimsemiştir. İbn Teymiyye tevekkülde tedbiri elden bırakmayı ve işleri tamamıyla Allah'a havale etmenin çalışma düzenini bozacağını, bilgiyi yararsız hale getireceğini ve doğru-yanlış gibi kavramları yok edeceğini iddia eder. İbnü'l-Cevzî, tevekkülün tedbirden sonra kulun gücünü aştığı noktada işini yaratıcısına havale etmesi olduğunu söylerken²²; İbn Kayyım el-Cevziyye ulemânın tevekkülde sebeplere sarılmanın onu zedelemeyeceği hususunda görüş birliği içinde olduklarını ifade eder.²³ Hanefiyye mezhebinin imamı Ebû Hanife (v.150/767) inananların Allah sevgisi ve mârifetullah konusunda olduğu gibi tevekkül yönünden de eşit sayıldıklarını fakat bunun ötesinde derece farklılıklarının olduğunu belirterek inanç boyutunu gözler önüne serer.²⁴

¹⁴ Abdürrezzak el-Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü Letâifu'l-A'lâm fi İşarâtı Ehli'l-İlhâm* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 164.

¹⁵ Hamza Ermiş, *Arapça'dan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 674-675.

¹⁶ Abdülbâki Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2015), 313.

¹⁷ Mustafa Utku, *Rızık Anahtarları ve Tevekkül* (İstanbul: Uludağ Yay., 2001), 31.

¹⁸ Teğâbun 64/13.

¹⁹ Âl-i İmran 3/159.

²⁰ Nisâ 4/132.

²¹ Tirmizî, "Kıyamet", 60.

²² Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis* (Beirut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1989), 348-349.

²³ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tehzibu Medâricü's-Sâlikîn*, nşr. Abdulmenam Salih el-Âli el-İzzî (Suriye: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 538-539.

²⁴ Numan b. Sabit Ebû Hanife, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: MÜFAV Yay., 2011), 75.

İslâm düşüncesinde tevekkülün imanla doğrudan bir bağlantısı vardır. Tevekkül imanın meyvesi sayılır. Âyetlerin bazılarında iman kavramıyla birlikte geçmesi bu gerçeği vurgular. Onun iman boyutu, kulun Allah'a güvenini göstermesi açısından önem arz eder. Kul elinden geleni yaptıktan sonra işinin olumsuz sonuçlandığını görse bile, tevekkül ehlinde ise bunun da Allah'tan geldiğini bilir ve isyandan kendini korumuş olur. Hz. Yakub'un (as) Hz. Yusuf'u (as) kaybetmesine rağmen tevekkül edip metanetini koruduğundan bahsedilmesi buna örnek teşkil eder.²⁵ Söz konusu durum psikoloji ve pedagoji disiplinlerinde de mühim bir yer işgal eder. Tevekkülün insan hayatında meydana gelebilecek olayların rûhî karışıklık veya bunalımlara yol açmasını önlemesi bu disiplinlerin ilgisini çekmektedir.²⁶ Kavram bir anlamda toplumun güvenliğini sağlar. Nitekim bir toplumun isyankâr şahıslardan meydana gelmesi ve toplumda kargaşa ortamının oluşması ile mütevekkil kimselerden meydana gelip hayatın huzur ortamında sürüp gitmesi birbirinden oldukça farklıdır. Bu açıdan kavram, sosyoloji ilminin de ilgi sahasına girer.

Allah'a inananların O'na tevekkül etmesi gerektiğine dair âyetler tevekkülün imanla ilişkisini, müminlerin Allah'a tevekkül ederek inkârcılardan gelen baskılara karşı direnmesini isteyen âyetler ise kavramın amelî boyutunu göstermektedir. Kelâm, fıkıh gibi disiplinler kavramın daha çok iman boyutuyla ilgilenirken tasavvuf amelî yönüne eğilir. Bu durum tasavvufun amelden ayrılamamasından da kaynaklanır.

Mârifetullahı ulaşma yolculuğunda belli başlı duraklar bulunur. Tevekkül de sûfî için bu duraklardan yalnızca biridir. Tasavvufta makam/hal nevinden sayılan tevekkülün pek çok çeşidi ve kendi içinde dereceleri bulunmaktadır. Tevekkül konusunda konuşan sûfîler de tıpkı diğer konularda olduğu gibi kendi hal ve makamlarına göre konuşmuşlardır. Bu nedenle ana mesaj bir olmakla birlikte farklı tanımlar ve bakış açıları gelişmiştir. Buraya kadar tevekkül kavramının anlamsal zemini, temel dayanak noktaları anlatılmıştır. Bu anlamda tasavvufî tecrübenin getirdiği anlamsal derinliğin de İslam düşüncesine katkıları olacaktır. İlerleyen bölümde tasavvufun bu anlamsal zemin üzerinde, kavramı ne şekilde ele aldığı, İslâm düşüncesine neler kattığının anlaşılması adına, tasavvuf disiplininde kavramın nasıl bir seyir izlediği, sûfîlerin sözleri takip edilerek ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.1. TASAVVUF ÖNCESİ VE TASAVVUFUN ERKEN DÖNEMİNDE TEVEKKÜLÜN SEYRİ

Tevekkülün hayat tarzı bağlamında tarihi, İslam öncesi devirlere dayanmaktadır. Mefhum Hz. Peygamber'in (sav) şahsiyetinde mündemiç olmakla birlikte, kendisinden evvelki peygamberlerin hayatlarında da gözle görülür boyuttadır. Hz. Nûh'un (as) kavmine karşı Allah'a dayanması²⁷, Hz. Ya'kub'un (as) oğulları için tavsiyesinde kendisinin yalnızca Allah'a tevekkül ettiğini belirtmesi²⁸, Hz. Şuayb'ın (as) kavmine karşı Rabb'ine yönelmesi²⁹, Hz. Eyyûb'un (as) rahatsızlığı boyunca sadece Allah'a dua etmesi³⁰ buna örnek olarak zikredilebilir. Tevekkül mefhumu Hz. İbrahim'le de özdeşleşmiş bir anlayıştır. O'nun hem kavmine hem babasına hakîkati anlatırken sergilediği duruş, putları devirirken ve Nemrud'a karşı gelirken ölümü göze alıp sadece Allah'a dayanması, kavminin kendisine inanmayacağını ve Allah'a iman etmeyeceğini anladığında hicret edişi, eşi Hz. Hacer'i çölde bırakması, oğlu İsmail'le olan sınavını başarması hep bu anlayışın semereleridir.³¹ Lokman'ın (as) da oğluna verdiği öğütler arasında tevekkülün imanın şartı olarak zikrettiği rivayet

²⁵ Mustafa Çağrı, "Tevekkül", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2012), XLI/2.

²⁶ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: MÜİFAV Yay., 2014), 167.

²⁷ Yûnus 10/71.

²⁸ Yusuf 12/67.

²⁹ Hûd 11/88.

³⁰ Enbiyâ 21/83.

³¹ Ahmet Akbaş, "Hz. İbrâhim'de Rıza ve Tevekkül Ahlakı", *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, 2019, II/279.

edilir. Ona göre imanın dört esası bulunmakta ve iman bu dört esasla tam olmaktadır: Allah'a tevekkül etmek, hükmüne teslim olmak, işlerini O'na havale etmek ve takdîrine râzı olmak.

Hız. Peygamber'in (sav) ve sahabenin hayatında tevekkülün örnekleri bulunmaktadır. Rasûlullah (sav) Taif'te taşlanmış olmasına rağmen, Mekke'ye dönüldüğünde tebliğe devam etmesi, Medine'ye hicreti esnasında tüm tedbirleri alış ve Hz. Ebûbekir'le Sevr Mağarası'na sığındıklarında endişelenen arkadaşına "Üzülme, şüphesiz Allah bizimle beraberdir." deyişi, katıldığı tüm gazvelerde yine tüm tedbirleri aldıktan sonra Rabb'ine sığınması bu örneklerden bazılarıdır.

Hicrî II. asırda tasavvufun henüz adının konulmadığı dönemde yaşamış olan sûfîlerden Hasan-ı Basrî'ye göre de (v. 110/728) tevekkül rızâdan ibarettir.³² Bu düşünce Allah'tan gelen iyi ya da kötü her şeye râzı olmak anlamını taşır. Kesb konusunda ise kendine yetecek miktarda malla kanaat etmeyi tavsiye eder. Yine Basralı zâhidlerden olan Habib el-Acemî (v. 130/747-48 [?]) ticareti terk ederek bunun nedenini kendisine soranlara "Çünkü Allah kefil olarak güvenilirdir." cevabını vermiştir.³³ Mâlik b. Dînâr'ın (v. 131/748'den önce) da "Yalnız sana kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz." âyeti ile ilgili olarak "Yalnız senden yardım istiyorum diyorum fakat başkalarının kapısına gidiyor, onlara teşekkür ediyorum."³⁴ diyerek üzümlü hayıflanması, onun elinin emeğinden kazandığını ve bunu önemseydiğini belirtmektedir.

Tevekkül erken dönemde Horasan ekolünün hâkim söylemi olmuştur. Ekolün temsilcilerinden biri olan İbrahim b. Edhem (v. 161/777) hayatını bizzat çalışarak idame etmiş, gerçek asilliği kazancın helal olmasında arandığını ifade etmiştir. Yine bu ekolün temsilcilerinden Abdullah b. Mübarek (v. 181/797) ise tevekkülü mal ve mülkün haramlardan uzak olması olarak görür. Ona göre kişinin kendini mütevekkil görmesinden daha önemli olan Allah'ın onu mütevekkil bilmesidir.³⁵ Özetle ilk dönemde tevekkül kavramı daha çok klasik anlamıyla razı olmak, helal kazanmak bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde kavram daha somut, herkesin anlayabileceği şekilde kullanılmış gözükmektedir.

2.2. TEVEKKÜL KAVRAMININ DÖNÜŞÜMÜ

Tasavvuf kavramlarının dönüşümünde Râbiatü'l-Adeviyye (v. 185/801 [?]), Şakîk-i Belhî (v. 194/810) ve Bayezîd-i Bistâmî (v. 234/848[?]) gibi isimler daima ön plandadır. Nitekim bu isimler zühd döneminden tasavvuf dönemine geçişte köprü vazifesi gören, tasavvuf klasiklerinin yazılmasından evvel kavramsal zemin oluşmasına katkıda bulunmuş isimlerdir. Basra ekolünün sevgi ayağını oluşturan Râbiatü'l-Adeviyye iplik eğirip satarak kendi geçimini temin etmiştir. Bununla birlikte Allah'a tevekkül ederek kendisine yardım etmek isteyenleri geri çevirdiği de vakidir.³⁶ Tevekkülün mahiyetini, hikmetlerini, tevekküle ulaşmanın yollarını inceleyerek bunun mürîdin sülûkuna yapacağı etkiden bahseden ilk zâhid ise Horasanlı Şakîk-i Belhî'dir. Onun tevekkül anlayışında Râbia'nın aksine çalışıp kazanç elde etmeye karşı olumsuz bir bakış vardır.³⁷ İbrahim b. Edhem ile aralarında geçen meşhur diyalogunda eline bir şey geçince şükredip geçmediğinde sabretmesine karşılık "Biz bulunca dağıtır, bulamayınca şükrederiz." cevabını vermiştir.³⁸ Ona göre tevekkül, kalbin Allah'ın vaadiyle mutmain olmasıdır.³⁹ Anlayışında mârifet,

³² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, nşr. Said Nasîb Mekârim (Beirut: Dâru Sâdır, 2007), II/21.

³³ Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, haz. Halil el-Mansûr (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 208.

³⁴ Ferîdüddin Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, nşr. Reynold Nicholson (Leiden: E. J. Brill, 1905), 46.

³⁵ Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, 186.

³⁶ Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, 61.

³⁷ Ali Bolat, "Şakîk-i Belhî", *DîA* (İstanbul: TDV Yay., 2010), XXXVIII/305.

³⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ* (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1996), VIII/37-38.

³⁹ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 64.

rızâ ve tevekkül birbiriyle ilişkilidir. Tevekkülün mala, nefse, insana ve Allah'a dönük olmak üzere dört yönü bulunduğu söyler. Ona göre îmânın kemâli tevekkülün bu dört sahadaki tezâhürüyle gerçekleşir.⁴⁰ Böylece kavram yavaş yavaş önceki anlam alanından daha soyut bir alan içine girmeye başlar.

Kavramların teşekkülünde etkin bir rol oynayan Şakîk'ten bir sonraki asırda yaşamış Nişabur sûfîlerinden Bayezîd-i Bistâmî ve onun gibi şahsiyetlerle birlikte kavramsal bir dönüşüm başlayarak tevekkülün tasavvufî manası ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira bu dönemde artık tasavvufun tahalluk boyutundan ziyade tahakkuk boyutu öne geçmiş, tasavvuf hayatı zâhirden bâtına, somuttan soyuta çekilmeye başlamıştır. Bistâmî, tevekkülü cennet ehli ile cehennem ehli arasında fark görmemek olarak tanımlayıp daha spesifik bir tevekkülden bahsetmiştir.⁴¹ İlk devre Melâmîlerinden Ahmed b. Hadraveyh (v. 240/854) sebeplere tevessülü tedbir sayarak ıskat-ı tedbir edenlere katılmakta ve tevekkülü farklı bir şekilde yorumlamaktadır.⁴² Ebû Tûrab Nahşebî (v. 245/859) ise tevekkülü kalbin Allah'tan emin olması şeklinde tanımlarken Allah'a ulaşmanın derecelerinden en yücesinin tevekkül olduğunu ifade eder.⁴³ Serî es-Sakatî ise tevekkülü güç ve kuvvet sahibi olma düşüncesinden uzaklaşmak olarak tanımlar.⁴⁴ Yahya b. Muaz er-Râzî (v. 258/871)'ye bir kimsenin ne zaman mütevekkil olacağı sorulduğunda, "Vekil olarak Allah'tan razı olduğu zaman" diye cevap vermiştir. Ayrıca tevekkülü tenkid edenin imanı tenkid etmiş olacağını ifade ederek onun kalbi bir amel olduğunu vurgulamış ve imana yakın boyuta taşımıştır.⁴⁵ Ebû Said el-Harrâz (v. 277/890 [?]) kavramı "Sükûnu olmayan bir ıztırab, ıztırabı olmayan bir sükûn" yani durmaksızın hareket etmek, hareket etmeksizin durmak şeklinde tanımlayarak⁴⁶ Hakk'a ve halka bakan iki vecheden bahsetmektedir. Onun tevekkül anlayışının, zühd anlayışı ile iç içe geçtiği söylenebilir.⁴⁷ Nitekim Hücvîrî (v. 465/1072[?]) de daha sonra zühdden uzak kalarak tevekkül iddia etmenin caiz ve mümkün olmadığını dile getirmiştir.⁴⁸ İlk dönem sûfîlerin sözlerinde görüldüğü gibi tevekkül hem zamanın geçmesi hem dönemin şartlarıyla somuttan soyuta dönüşmeye başlamıştır.

Bağdat ekolü temsilcilerinden Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin (v. 283/896), tevekkülde ilk makamın ölünün gassala teslim edildiği gibi kulun Allah'a teslim olduğunu ifade etmesi, daha sonraları tasavvufu bilmeyenlerce yanlış anlaşılacak tasavvufun miskinlikle özdeşleştirilmesi problemini doğurmuştur. Ayrıca o, tevekkülün artabileceğini ama eksilemeyeceğini ve zühdüden tevekkülden bir bölüm olduğunu söyler.⁴⁹ Bu hali taşıyana yakînî bir hakikat, gaybî bir mükâşefe ve Hakk'ın yakınlığını müşâhede verileceğini⁵⁰ dile getiren Tüsterî'ye göre tevekkül, başkasına bağlanmaksızın Allah'la yaşayan bir kalbin halidir diyerek onu huzur haline benzetmektedir. Tevekkülü tenkid edenin kadere imanı tenkid etmiş olacağını dile getiren Tüsterî de onu soyut bir boyuta taşımıştır.⁵¹ Tarîkatlarda ser-halka kabul edilen Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909) ise daha genel bir tanımla kavramı kalbin Allah'a güvenmesi diye tanımlar.⁵² O tevekkülü, Allah'a karşı

⁴⁰ Nedim Tan, "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin Âdâbü'l-İbâdât", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2013), 172.

⁴¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 200.

⁴² Şemsüddin ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ* (Suriye: Müessesetü'r-Risale, 2008), XI/488.

⁴³ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 127.

⁴⁴ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 54.

⁴⁵ Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, 305.

⁴⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 203.

⁴⁷ Ali Bolat, *Ebû Said el-Harrâz Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Samsun: E Yazı Yayınları, 2016), 87.

⁴⁸ Ebu'l-Hasan Ali İbn Osman el-Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, ed. Mahmud Abedî (Tahran: Sürüş (İntişârât-ı Sadâ ve Sîmâ-yi Cumhûriyy-i İslâmî-i İrân), 1392), 274.

⁴⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 200.

⁵⁰ Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, 264.

⁵¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 204.

⁵² Tûsî, *el-Lüma' fi Târihi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, 50.

kulun var olmadan evvelki gibi olması, kula karşı da Allah'ın o kul mevcut olmadan evvelki gibi olmasıdır diye tanımlayarak, kavramı bu dünyadan alıp daha metafizik bir boyuta taşımıştır.⁵³

Tüsterî'nin öğrencisi Hallâc-ı Mansur (v. 309/922) ile İbrahim Havvâs (v.291/904) arasında geçen diyalog tevekkülün henüz fenâdan ayrı görüldüğüne işaret eder. Bununla birlikte fenâ ile kıyaslanması ya da mârifetle birlikte zikredilmesi kavramın felsefî bir boyuta evrilmeye başladığının da bir göstergesidir. Hallâc, İbrahim Havvâs'a ömrünü ne ile geçirdiğini sorması ve tevekkül cevabını alması üzerine "Bâtınının umrânı için ömrünü zayı etmiş bulunuyorsun. Tevhidde fenâ nerede kaldı?" diye sormuştur.⁵⁴ Hicrî IV. yüzyıl sûfîlerinden Ebû Bekir b. Tâhir el-Ebherî (v. yaklaşık 330/941), tevekkül vaktinin gerektirdiğini yerine getirmekten aciz kalmaman, mârifet vaktinin gerektirdiği şeyi zayı etmemendir diyerek onu yine mârifetle bir nevi ilişkilendirmiştir.⁵⁵ Aynı dönemde yaşamış olan İbrâhim b. Şeybân el-Kırmîsînî (v. 330/941) ise tevekkülü kul ile Allah arasında kalması gereken bir sır olarak görmüş, hiç kimsenin ona vâkıf olmaması gerektiğini ifade ederek⁵⁶ kavramın sadece bizzat yaşayanlar tarafından anlaşılır boyutunu gözler önüne sermiştir. Hicrî IV. asırda vefat eden Câfer el-Huldî (v. 348/959) bir seviye daha ileri giderek tevekkülün yokluğa sevinmek, varlıkta üzülmek olduğunu söylemiştir.⁵⁷

Kavram klasik eserlerde artık derecelerinden bahsedilerek ayrıntılandırılmış ve son şeklini almaya başlamıştır. Tasavvufla ilgili yanlış anlaşılımları giderme amacıyla kaleme alınan klasik eserlerden biri olan *Lüma'* müellifi Serrâc et-Tûsî (v. 378/988), tevekkülün derecelerini ortaya koymuştur. Ona göre avâm, havâss ve havâssu'l-havâssın tevekkülü birbirinden farklıdır. İlkinde sebepleri Allah'a dayandırma, ikincisinde sebeplerden yüz çevirme söz konusudur. Üçüncüsünde ise kalp tamamıyla Allah'a yönelip tevekkülü dahi göremez olur. Tevekkül de rızâyı gerektirir.⁵⁸ Böylece tevekkülün sistematığı de ortaya çıkarılmıştır. Tûsî'den sonra Kuşeyrî (v. 465/1072) de *Risâle*'sinde üstadı Ebû Ali Dekkak'tan naklen tevekkülün üç derecesinden bahseder.⁵⁹ Tasavvuf makamlarının müstakil olarak ilk kez ele alındığı eser olan Menâzilü's-Sâirîn'in müellifi Hâce Abdullah Herevî (v. 481/1089) tevekkül kavramını tefviz, sika ve teslim şeklinde derecelendirerek tevekkülün avâma ait olduğunu belirtmektedir. Bu konuda Allah'ın bütün işleri kendi üzerine almış olduğunu ifade etmesi, tevhid-i ef'alle ilişkilendirdiğini göstermektedir.⁶⁰

İslam düşüncesindeki ilimler sınıflandırmasında tasavvufun yerini belirlemede mühim rol oynayan Gazzâlî (v. 505/1111) tevekkül konusunu tevhid konusuyla birlikte ele alır. Burada kavramın tevhid gibi îmânla ilgili bir konuyla birlikte işlenmesi de kendisine ciddî önem atfedilmesi açısından dikkat çekmektedir. O, tevekkülün üç derecesinden bahsederek bunu seviyeler halinde avukata, anneye ve gassala benzetmeyle açıklamıştır. İlk seviyede kişi avukat yani vekilinden son derece doğruluk, bilgi, fesahat ve şefkat ister. Bunlardan birinde eksiklik gördüğünde ise güveni sarsılır. İkinci makam bundan daha kuvvetlidir. Çocuk annesine tevekkül ederken şuursuzca bunu yapar fakat insan Allah'a tevekkül ederken onda şuur vardır. Son makamda ise kişi gassal önündeki meyyit gibi talepte bulunmayacak seviyeye gelmiştir.⁶¹ Gazzalî'nin tevekkül anlayışı daha nalaşılır ifde edilebilir Bu benzetme daha evvel Tüsterî tarafından da yapılmıştır. Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdi (v. 632/1234) ise *Avârifte* tevekkülü

⁵³ Ebûbekir Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li mezhebi ehli't-Tasavvuf*, nşr. Arthur John Arberry (Kahire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, 1980), 120.

⁵⁴ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 417.

⁵⁵ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 298.

⁵⁶ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 305.

⁵⁷ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 328.

⁵⁸ Tûsî, *el-Lüma' fi Târihi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, 49-50.

⁵⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 203.

⁶⁰ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn -Tasavvufta Yüz Basamak-*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yay., 2008), 95.

⁶¹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Ihyâu Ulûmi'd-Dîn* (Kahire: Dâru's-Şa'b, ty.), IV/2010-2015.

mârifetle ilişkilendirir. Ona göre tevekkülü tam olan, Hakk'ın müşâhedesinde kaybolur. Nefs kaybolunca cahillik de yok olacağı için kul sağlam bir tevekküle bu şekilde ulaşmış olur. Mârifet ehlerinden seçilmiş olanlar, sebeplerin hayatiyet taşımadığını görür ve onlara sadece tevekkülün icabı olarak varlık atfeder.⁶²

Tasavvuf metafiziğinin en önemli sîması olan İbnü'l-Arabî (v. 638/1240) ise tevekkülün insanda tam olarak ve hiçbir kayıt olmaksızın gerçekleşmeyeceğini söyler. Çünkü fitratından kaynaklanan yoksunluk onda hükümandır. İnsanlar eşyaya değil, bizzat Allah'a muhtaçtır, çünkü eşya da yaratılmıştır ve O'ndan bağımsız değildir. Vahdet-i vücûd düşüncesinin etkisi tevekkül kavramını açıklarken de görülmektedir. Tevekkülde iddia ve sahibinde sorumluluk olduğunu ifade eden İbnü'l-Arabî tevekkülün derecelerini daha da artırarak bu sayıyı âriflerde dört yüz yetmiş yedi, melâmîlerde dört yüz elli altıya kadar çıkarmış; onun mülk, melekût ve ceberût âlemlerine dönük nispetleri olduğunu dile getirmiştir. Ona göre âlemdeki her şey tevekkül edicidir ve bir kimse Allah'ın zaten yaratıklarının yararlarını en iyi bilen ve her şeye yaratılışını veren olduğunu bildiğinde tevekkülü terk eder. İbnü'l-Arabî tevekkül konusunu halifelik ve vekillikle de ilişkilendirerek insanların vekilliği için birtakım sınırlar belirlendiğinden bahsetmektedir.⁶³ Onun keşf özelliğine sahip olduğunu belirtmesi de meseleyi farklı bir boyuta taşıdığını göstermektedir. Vahdet-i vücud düşüncesini vahdet-i şuhûd fikri ile tamamlama cihetine giden İmam Rabbânî (v. 1034/1624) ise tevekkülün ve diğer makamların mükemmelliğinin ancak yakîn ile sağlanabileceğini iddia eder.⁶⁴

Tevekkülün tasavvufun esasları olarak bilinen ve daha sonra Necmeddin Kübrâ (v. 618/1221) ile adı konulan usûlü'l-aşere (on asıl) arasında zikredilmesi de onu bu ilme ait başlıca istilahlardan biri haline getirir. Necmeddin Kübrâ tasavvufta üç mertebe ve on ilkedden bahsettiği aynı isimli mezkûr eserinde üçüncü mertebe olarak tevekkülü zikreder ve onu Allah Teâlâ'ya güvenerek, tıpkı bir ölü gibi bütün sebeplerden ve bunlarla tesebbüb etmekten tamamen uzak kalmak şeklinde tarif etmektedir.⁶⁵ *Usûlü'l-Aşere* şerhlerinden *Arâisü'l-Vusûl*'de de tevekkül, kulun hiçbir şeyde Allah'ın iradesi olmaksızın tasarrufta bulunmaması ve bunu dahi kendi fiili olarak görmemesi olarak açıklanmıştır.⁶⁶ Böylece fenâ haline bir atıf yapılmaktadır.

XIII. yüzyıla gelindiğinde ise, Mevlânâ (v. 672/1273) tevekkülü teslimle anarak "Üzüntü ya da rahatlıkta da olsa Allah'a teslimiyetten başka her şey insan için tuzaktır." der. Bununla birlikte çabasız tevekkül fikri ise ona göre suçtur. Burada zit gibi görünen iki görüşü artarda zikrederek zıtlıkların sadece görünüşte olduğuna fakat hakikatte olmadığına vurgu yapmaktadır. Av hayvanları ile ilgili aktardığı hikayede de aslanı nefsi emmâreye benzeterek onun çalışmayı tevekküle tercih edişini anlatan Mevlânâ, tevekkülün çalışıp kazanmanın zıddı olmadığını, önce çalışmanın sonra tevekkül etmenin lüzûmunu ifade eder ve o da Gazzâlî gibi bunu îmânla ilişkilendirir.⁶⁷

Tevekkülün makamların en kapsamlısı olduğunu ifade eden İbn Kayyım el-Cevziyye'ye (v. 751/1350) göre dinin yarısının tevekkül, diğer yarısının da inâbe olduğundan bahseder. Gökte ve yeryüzünde yaratılmış her ne varsa, tevekküllerinin bağlandıkları konu farklı olsa da bu makamdadırlar. Bu makam yedi dereceye sahiptir: Allah'ın ilim, kudret gibi sıfatlarını bilmek, sebep ve neticeleri gerçekleştirmek, tevekkülün tevhidî makamına kalbin ulaşması, kalbin Allah'a güvenmesi, O'na iyi zan beslemek, teslim ve tefvîzdir. Dolayısıyla tevekkül teslim ve tefvîzi de içine almaktadır. Kul

⁶² Abdulkâhir b. Abdullah el-Sühreverdî, *Kitâbu Avârifü'l-Maârif* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb'il-Arabî, 1966), 500.

⁶³ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), VII/265-269.

⁶⁴ İmâm Rabbânî, *Mektubât*, çev. Metin Zirek (İstanbul: Yenişafak, 2006), 310.

⁶⁵ Necmeddin Kübrâ, *Usûlü'l-Aşere Şerhleri -Tasavvufta On Esas-*, haz. Süleyman Gökbulut (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 55.

⁶⁶ Kübrâ, *Usûlü'l-Aşere Şerhleri -Tasavvufta On Esas-*, 221-222.

⁶⁷ Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Külliyât-ı Mesnevî-i Ma'nevî*, nşr. : Reynold Nicholson (yy., ty.), 25.

son dereceye gelince, rızâ makamına geçer ve bu makam tevekkülün meyvesidir. Tasavvufta haller ve makamların ilâhî isimlerin insandaki yansımaları olduğu hatırlandığında tevekkül esmâ-i hüsnâ ile irtibat bakımından makamların en kapsamlısıdır. İbn Kayyım tevekkül ilminin, tevekkül hâliyle karıştırıldığına işaret ederek kavramın ilim boyutunu da vurgulamıştır.⁶⁸

Anadolu sûfî geleneğinin temsilcilerinden Eşrefoğlu Rûmî (v. 874/1469-70 [?]) *Müzekki'n-Nüfûs*'ta tevekkül beyânında, onu rızık konusunda Allah'a güvenmekle irtibatlandırarak ele almıştır. Bu minvalde aktardığı hikayelerin sonunda tevekkül için sabrın gerektiğini, sabrı olmayanın tevekkül edemeyeceğini ifade eder.⁶⁹ İsmail Rusûhî Ankaravî (v. 1041/1631) tevekkülün avâm için zor havâs için kolay olduğunu dile getirir. Çünkü avâm için muhabbet duydukları sebepler Allah'a perdedir ve onu geçemezler.⁷⁰ Erzurumlu İbrahim Hakkı (v. 1194/1780) ise Gazzâlî'nin izinde tevekkülün derecelerini anne-evlat, gassal-meyyit ilişkilerine benzeterek açıklar. Tevekkül mârifetin ilk aslıdır ve kişi Allah'ı tanıdığı, O'ndan râzı olduğu ölçüde tevekkül eder, dolayısıyla kişinin mârifetiyle tevekkülü doğru orantılıdır.⁷¹ Müellifin *Tevfîznâme* isimli şiiri de baştan sona tevekkülden bahseder ve irfan vurgusu vardır.⁷²

Son olarak anlamı tamamlamak adına Cumhuriyet dönemindeki dönüşüme yer vermek gerekir. *Ceride-i Sûfiyye*, *Muhibban*, *Tasavvuf dergileri* yazarlarınınca tarikatların ıslahının yahut Abdullah Cevdet gibi kimseler tarafından ilgasının konuşulduğu, tasavvufun gerilemenin sebebi olarak görüldüğü Cumhuriyet döneminde tevekkül, zühd, rızâ gibi kavramlar farklı bir bakış açısıyla tanımlanmıştır. *Sırât-ı Müstakîm*, *Sebîlürreşâd* yazarları ıslah-ılgâ meselesinde sessiz kalmayı tercih etmiş olsalar da Mehmet Âkif Ersoy'un (v. 1936) eserlerinde tasavvufun yansımaları görülmektedir. Tevekkülü meşrû bir maksada doğru yürürken hiç fütur getirmemek, tevfik-i ilâhînin tecellisinden emin olarak muttasıl ilerlemek⁷³ şeklinde tanımlarken azim olmaksızın tevekkülün yeterli olmayacağını da ekler. Fakat hem bu tanımın Allah'a teslim olma manasının ötelenerek insan odaklı yapılması, hem Âkif'in diğer sözlerinde tevekkülün atâlet olmadığına vurgu yapması kavramın o dönemde klasik dönemden farklı olarak olumsuz algılandığını göstermektedir. Bu dönemde sadece tevekkül değil, kanaat, îsâr, fakr, tevazu gibi islâm ahlâkının müsbet kavramları yeniden tanımlanmaya çalışılırken ya deformasyona uğratılmış ya da menfîleştirilerek açıklanmıştır.⁷⁴

SONUÇ

Dil, kültürün bir parçası olarak medeniyetin gelişim ve değişimine tanıklık eder. Tasavvuf kültüründe de bu değişimin, tasavvuf dilinde kullanılan kavramlara yüklenen manalara bakılarak dönemsel takibi yapılabilir. Tevekkül kavramı bu dönüşümün izlenebildiği bir kavram olarak seçilmiştir. İlk sûflerden bir kısmının nazarında tevekkül, dünya işlerinde sebeplere sarılmak olarak görülmüşken, bir kısmı kavramı kulun fâni varlığının bilincinde olup Hakk'ın varlığında bekâsı olarak algılamıştır. İlk kavramın somut boyutunu gösterirken, ikincisi soyut boyuta işaret eder. Ayrıca sûfîler arasında tevekkülün farklı izdüşümleri de bulunmaktadır. Kimine göre çalışıp kazanmak yahut hastalıkla başa çıkmak için tedavi olmak tevekküle dâhilken, kimisi için tevekküle aykırıdır.

⁶⁸ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tehzibu Medârici's-Sâlikîn*, 535-546.

⁶⁹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 267-286.

⁷⁰ İsmail Ankaravî, *Minhâcî'l-Fukarâ* (İstanbul: Vefa Yay., 2008), 317.

⁷¹ İbrahim Hakkı Erzurumî, *Mârifetnâme*, haz. Ahmet Davutoğlu (İstanbul: Çelik Yayınları, 2019), 598-608.

⁷² Erzurumî, *Mârifetnâme*, 647-650.

⁷³ Mehmed Âkif Ersoy, *Sebîlürreşâd*, "Tefsîr-i Şerîf" X/258 (1331), 381.

⁷⁴ İsmail Kara, "Yeni Zamanların İki Muhataralı Kavramı: İslah ve Taklit", *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 208.

Tasavvuf ıstılahları bazen sūfiden sūfiye bazen de her bir sūfi için bir vakitten diğeri vakte değışik anlamlar içerebilir. Fakat bu değışiklik sistemsizlik anlamına gelmemektedir. Her insan gibi her sūfinin de hayatının belli dönemleri ve bu dönemlerde geliştirdiğı belli bakış açıları vardır. Dolayısıyla bir terimin tam anlamıyla düz bir seyrini takip etmek oldukça zordur. Ele alındığı kadarıyla sūfilerin sözleri, diğeri kavramlar gibi bu kavramın da hem soyut hem somut boyutunun olduğunu göstermektedir. Tarihî süreç içerisinde tevekkül kavramının istisnaları bulunmakla birlikte somuttan soyuta bir süreç izlediğini söylenebilir.

Özetle tevekkül kavramı, zühd döneminde ilk akla gelen klasik anlamıyla kullanılmıştır. Farklı gruplarda farklı şekillerde tezâhür ederek zamanla sistematik hale gelmiş, halkın tevekkülünün derecesi ile velînininki aynı olmadığı gibi konular ele alınarak kavramın ayrıntılarına inilmiş ve tasavvuftaki pek çok terim gibi ıstılahâ dönüşmüştür. İbnü'l-Arabî ile birlikte ise metafizik boyut kazanmıştır. Öncesinde kıvamını bulmuş olan kavramın İbnü'l-Arabî sonrasında, tekrara düşülerek spesifik bir tanımlamasının yapılmadığı ve önceki üç dönemden herhangi birine uyum sağlayacak şekilde kullanıldığı görülmüştür. Kavramların dönüşümünü izlemek, tasavvuf tarihinin ve sūfi karakterlerinin de dönüşümüne dair ipuçları da barındırmaktadır. Bu dönüşümler sufilerin manevî tekamülleriyle de bağlantılı görülebilir. Bu anlamda tevekkül gibi diğeri kavramların da dönüşümünü izlemek yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

Akbaş, Ahmet. "Hz. İbrâhim'de Rıza ve Tevekkül Ahlakı". *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. II/255-282, 2019.

Ankaravî, İsmail. *Minhâcü'l-Fukarâ*. İstanbul: Vefa Yay., 2008.

Attar, Ferîdüddin. *Tezkiretü'l-Evliya*. nşr. Reynold Nicholson. Leiden: E. J. Brill, 1905.

Bolat, Ali. *Ebû Saîd el-Harrâz Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Samsun: E Yazı Yayınları, 2016.

Bolat, Ali. "Şakîk-ı Belhî". *DİA*. XXXVIII/305-306. İstanbul: TDV Yay., 2010.

el-Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1990.

Çağrı, Mustafa. "Tevekkül". *DİA*. XLI/1-2. İstanbul: TDV Yay., 2012.

Demirli, Ekrem. "Normatif Geleneğe Karşı Sembolik Anlatım: İbnü'l-'Arabî'de Harf Sembolizmi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2009), 223-236.

Ebû Hanife, Numan b. Sabit. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: MÜİFAV Yay., 2011.

Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: MÜİFAV Yay., 2014.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

Ermış, Hamza. *Arapça'dan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

Ersoy, Mehmed Âkif. *Sebülürreşâd*. "Tefsîr-i Şerîf" X/258 (1331).

Erzurumî, İbrahim Hakkı. *Mârifetnâme*. haz. Ahmet Davutoğlu. İstanbul: Çelik Yayınları, 2019.

Eşrefoğlu Rûmî. *Müzekki'n-Nüfûs*. İstanbul: İnsan Yayınları, 7. Basım, 2019.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. IV Cilt. Kahire: Dâru's-Şa'b, ty.

Gölpınarlı, Abdülbâki. *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2015.

el-Herevi, Hâce Abdullah el-Ensârî. *Menâzilü's-Sâirîn -Tasavvufta Yüz Basamak-*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yay., 2008.

el-Hücvirî, Ebu'l-Hasan Ali İbn Osman. *Keşfu'l-Mahcûb*. ed. Mahmud Abedî. Tahran: Sürûş (İntişârât-ı Sadâ ve Sîmâ-yı Cumhûriyy-i İslâmî-i İrân), 1392.

İzutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Kevser Yayınları, ty.

İbn Kayyım el-Cevziyye. *Tehzibu Medâricü's-Sâlikîn*. nşr. Abdulmenam Salih el-Ali el-İzzî. Suriye: Müessesetü'r-Risâle, 1987.

İbn Manzur, Cemâlüddin. *Lisanü'l-Arabu'l-Muhît*. Beyrut: Dâru Lisâni'l-Arab, 1970.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. XVIII Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Telbîsü İblis*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1989.

İmâm Rabbânî. *Mektubât*. çev. Metin Zirek. İstanbul: Yenişafak, 2006.

el-İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*. X Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1996.

İzmirli, Betül. "Tasavvuf Terimlerini Anlamada Semantik Yöntem ve Din Diliyle İlişkisi". 144-155. Eskişehir, 2019.

İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslam*. çev. Salih Şaban. İstanbul: Yarın Yay., 2011.

Kara, İsmail. "Yeni Zamanların İki Muhataralı Kavramı: İslah ve Taklit". *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

Karaman, Fikret - vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

el-Kâşânî, Abdurrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü Letâifu'l-A'lâm fi İşarâtı Ehli'l-İlhâm*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

el-Kelâbâzî, Ebûbekir Muhammed. *et-Taarruf li mezhebi ehli't-Tasavvuf*. nşr. Arthur John Arberry. Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1980.

el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. haz. Halil el-Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Kuvancı, Cenân. *Din Dili Dil Oyunu Mu?* İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

Kübrâ, Necmeddin. *Usûlü'l-Aşere Şerhleri -Tasavvufta On Esas-*. haz. Süleyman Gökbulut. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

el-Mekkî, Ebû Tâlib. *Kûtu'l-Kulûb*. nşr. Said Nasîb Mekârim. II Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2007.

Mevlânâ Celâleddin Rûmî. *Külliyât-ı Mesnevî-i Ma'nevî*. nşr. : Reynold Nicholson. yy., ty.

Serrâc et-Tûsî, Ebû Nasr. *el-Lüma' fi Târihi't-Tasavvufi'l-İslâmî*. thk. Kamil Mustafa Hindavî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

el-Sühreverdî, Abdulkâhir b. Abdullah. *Kitâbu Avârifü'l-Maârif*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb'il-Arabî, 1966.

es-Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Tabakâtü's-Sûfiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Tan, Nedim. "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin Âdâbü'l-İbâdât'ı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2013), 155-190.

Tatar, Burhanettin. "Din Dilinin Ontolojik-Tarihsel Karakteri Üzerine Notlar". *Din Dili*. 19-62. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2015.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.

Utku, Mustafa. *Rızık Anahtarları ve Tevekkül*. İstanbul: Uludağ Yay., 2001.

Uyar, Mehmet. "Tarikatlar Öncesi Dönemde Tasavvufi Dilin Oluşum ve Gelişim Süreci". 156-165. Eskişehir, 2019.

ez-Zehebî, Şemsüddin. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. Suriye: Müessesetü'r-Risale, 2008.

